

ХРИСТИЯНСТВО, НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ТА ВИКЛИКИ МОДЕРНОСТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Андрій Стародуб,

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу вивчення та публікації
зарубіжних джерел з історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД УЧАСНИКІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ 1918 РОКУ

Присвячено проблемі визначення кількісного складу учасників Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. На основі широкого кола архівних джерел встановлено різницю між гіпотетичною та реальною кількістю делегатів, а також виявлено особливості використання фактора «надмірного» представництва у боротьбі між «українською» та «російською» партіями на соборі.

Ключові слова: *Всеукраїнський собор 1918 р., Всеукраїнська православна церковна рада.*

Всеукраїнський православний церковний собор 1918 р. – одна з поки що недостатньо досліджених сторінок історії Православної церкви в Україні. Він ніби «вилав» з офіційної історії всіх українських православних юрисдикцій і залишається «нічим»¹. Від цієї «спадщини» відмовляються як УПЦ Київського патріархату та УАПЦ, так і УПЦ в єдності з Московським патріархатом. Перших не влаштовує той факт, що на цьому Соборі не вдалося оголосити автокефалії української Церкви, а найактивніші українські елементи було вилучено з нього в доволі брутальний спосіб. Друга «боїться» власної історичної традиції й не готова самостійно оцінити події, які не цілком вкладаються в «общерусскую» історичну схему. А «незручним» для інтерпретування є вже сам факт проведення Всеукраїнського собору у 1918 р., паралельно з Всеросійським помісним собором, та підтримка на ньому рішення про автономний статус УПЦ.

Тривалий час оцінки цього Собору в історіографії обумовлювалися конфесійною належністю (чи симпатіями) тих чи інших дослідників, та, фак-

тично, базувалися на судженнях окремих його учасників – представників протиборчих «партиї»². Для української історіографії такою «першоосною» стали роботи Олександра Лотоцького³ та Василя Липківського⁴, для російської – спогади митрополитів Євлогія (Георгієвського)⁵ та Веніаміна (Федченкова)⁶.

Можливість ревізії цих оцінок з'явилася щойно після залучення до наукового обігу документів Всеукраїнського собору, які збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО) та Центральному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК). Це було зроблено Василем Ульяновським у 1997 р.⁷ Виявлені професором Ульяновським матеріали дозволяють не лише відтворити перебіг засідань Собору, але й, нерідко, виявити «підтекст» тих чи інших подій. Тобто наявна джерельна база дозволяє не тільки перевірити правдивість фактів, наведених мемуаристами, але й з'ясувати «першооснову» появи відповідних інтерпретацій.

Зокрема, більшість мемуаристів з «російської» партії на Соборі згадує про надмірно велику кількість учасників, що мали взяти в ньому участь. Цей факт важко поставити під сумнів – теоретично учасників мало бути дуже багато. Однак «за кадром» залишаються питання про те, скільки насправді соборян були присутніми на засіданнях і яким чином питання про кількісний склад використовувалося у «міжфракційній» боротьбі на Соборі.

Щодо останнього, то цілком очевидно, що для противників скликання Всеукраїнського собору апеляція до неможливості роботи в такому розширеному складі стала частиною аргументації в їхніх вимогах заборонити проведення Собору чи визнати недійсною його I сесію. Так Союз парафіяльних рад м. Києва звернувся на початку березня 1918 р.⁸ до патріарха, з проханням «чтобы властью Вашей, или же волею Всероссийского церковного Собора, прервавший свою деятельность украинский церковный Собор, как созданный, организовавшийся и действовавший с нарушением основных требований канонического права, был совсем распущен»⁹.

Одним з головних аргументів на користь необхідності такого рішення було те, що під час першої сесії Собор працював без кворуму.

«Наибольшее количество собравшихся членов не превышало 272 человек, среди которых действительными членами Комиссия по проверке личного состава могла признать не более 150 человек, что составляет менее 1/2 всего предполагаемого состава Собора в 900–1000 человек»¹⁰, – писали автори звернення.

У протоколі наради архиєреїв українських епархій-учасників Всеросійського собору (відбулася 20 березня (2 квітня) 1918 р.) зафіксовано повідомлення єпископа чернігівського Пахомія (Кедрова), що всього очікувалося на прибуття до Києва 850 делегатів¹¹.

Останнє число найбільш наближене до реальності. Його можна вирахувати з того, що на січневих засіданнях кворумом уважалась наявність на засіданнях 290 учасників, а згідно з пунктом 96 Статуту Собору, «для законності складу Собору треба було на засіданні не менше як третина всього числа членів Собору»¹². Про це, зокрема, читаємо у заяві представників «української партії»

(19 січня (2 лютого) 1918 р., в якій вони вказували на нелегітимність рішення про припинення роботи Собору, оскільки його ухвалено на пленарному засіданні, в якому взяли участь менше ніж 290 делегатів¹³.

Щоправда, навіть визнавши за достовірне число 850 (точніше – 870), необхідно зауважити, що більшу частину I сесії Собор працював без достатнього кворуму. Згідно з повідомленням, опублікованим у «Вістях Всеукраїнського Собору», на момент його відкриття в Київ прибуло приблизно 250 осіб¹⁴. Підготовлена вже після закінчення II сесії «Краткая летопись Всеукраинского Собору», натомість, повідомляє, що на перше засідання прибуло 279 делегатів, а загалом «число участников Собора в эту сессию не превышало 300 человек»¹⁵. Ця розпливчата згадка (натяк на те, що, попри все, зібралася більше ніж третина складу Собору), на нашу думку, також підтверджує, що максимальна кількість потенційних соборян не мала перевищувати 870 осіб.

Таким чином, у січні 1918 р. Всеукраїнський собор працював «на межі» легітимності. Противникам його скликання важко було заперечити факт участі в роботі 270–290 учасників, однак цю кількість можна було оголосити недостатньою, покликавшись на те, що мандати нібито мали отримати 1000 делегатів.

Частково посприяв у цьому своїм опонентам фактичний організатор скликання – тимчасова Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР). Згідно з виданими нею правилами представництва, максимальна чисельність учасників дійсно могла коливатися між 800 та 900. ВПЦР планувала, що на Собор прибудуть:

- «1) Від кожного повіту: 1 священник, 1 псаломщик і 3 мирянина.
- 2) Від Губерніального міста: 1 священник, 1 диякон, 1 псаломщик і 3 мирянина.
- 3) Від дияконів Єпархії – 3 диякони.
- 4) Від кожної Духовної Семінарії – один представник.
- 5) Від хлоп'ячих духовних шкіл Єпархії – 1; один представник – від дівочих духовних шкіл.
- 6) Від Київської Духовної Академії – три представники.
- 7) Від Києво-Печерської Лаври та Почаївської – по одному представникові.
- 8) Від всіх чоловічих монастирів Єпархії – одно представництво.
- 9) Від всіх жіночих монастирів Єпархії – одно представництво.
- 10) Від Холмщини – 8 представників: 2 священники, диякон, псаломщик і 4 мирянина.
- 11) Від Православних Галичан: 1 священник, один мирянин.
- 12) Від війська: 1 священник і 1 вояка від кожного корпусу українського фронту; від Рязанської Української Військової Ради – один представник; від кожної військової округи – 1 священник і 3 вояки; від Київського військового гарнізону – 1 священник і 1 вояк.
- 13) В склад Собору входять всі керуючі єпископи Українських єпархій, вікарні Єпископи Київської Єпархії, а також і деякі Єпископи не Українських Єпархій.
- 14) В склад Собору входить вся Тимчасова Всеукраїнська Православна Церковна Рада»¹⁶.

Ці правила не дають змоги підрахувати кількість потенційних учасників з абсолютною точністю, оскільки не зрозуміло, про яку чисельність делегатів від військових частин йшлося. На українській ділянці фронту було 19 корпусів, однак станом на кінець 1917 р. багато з них перебували в стані переформування та передислокації. У довідці, яку надав нараді єпископів українських епархій єпископ Пахомій, сказано про делегатів від українських частин (можливо, йдеться про «українізовані» корпуси, хоча не виключено, що цим визначенням охоплено значно більше військових одиниць). Версія владики Пахомія про правила представництва на Всеукраїнському соборі дещо відрізняється від остаточного варіанта правил і в інших деталях. Згідно з нею:

«От каждой из украинских епархий, кроме епархиального Преосвященного, были приглашены на Собор:

- 1) священник, диакон, псаломщик и 3 мирянина, как представители епархиального города;
- 2) по одному священнику, одному псаломщику и по 3 мирянина от каждого из уездов украинских губерний;
- 3) по одному диакону от каждой епархии, по избранию диаконов епархии;
- 4) по одному представителю от мужских монастырей епархии и по одному представителю от монастырей женских;
- 5) по одному представителю от Киевской Духовной Академии, от каждого из украинских Университетов и от каждой духовной семинарии Украинских епархий;
- 6) по одному представителю от женских епархиальных и мужских духовных училищ каждой епархии;
- 7) по 3 представителя от каждой из украинских воинских частей.

Сверх того, в состав членов Собора были включены члены Временной церковной рады, взявшей на себя инициативу по созванню Собора, числом до 60 человек»¹⁷.

У такому разі гранично можлива кількість соборян складала б приблизно 750 осіб, однак у повідомленні є опущення: насправді було обрано 3-х, а не 1-го делегата від Київської духовної академії¹⁸, також прибули делегати від Холмщини та Галичини, про яких не згадується взагалі. По суті, з невідомих причин владики зацитував, з певними купюрами, найпершу версію правил обрання на Собор, сформульовану ВПЦР у її відозві «Слава Тобі, показавшому нам Світ!»¹⁹.

Якби діяв саме такий варіант правил делегування на Собор, то мінімально допустимий кворум (250 осіб) був би вже на момент відкриття засідань.

Ще вужче коло учасників зібралось б у разі проведення виборів за формулою митрополита Платона (Рожественського) (у грудні 1917 – січні 1918 р. – спеціального посланця патріарха Тихона, з яким єпископат українських епархій мав узгоджувати всі свої дії в справі скликання Всеукраїнського собору). У своєму листі до митрополита Володимира (Богоявленського) (20 грудня 1917 р. (2 січня 1918 р.) він інформував, що:

«Избрание членов Всеукраинского Церковного Собора производится применительно порядку избрания Всероссийского Собора. От епархиального

города: священник, диякон или псаломщик и три мирянина; от каждого уезда – священник, диякон или псаломщик и три мирянина; от всех мужских духовных учебных заведений – один представитель; от женских – один, от мужских монастырей – один, один – от духовной семинарии, и от Киевской Духовной академии – три; от мужских монастырей – один, от женских – одно представительство»²⁰.

Як бачимо, митрополит Платон навіть не згадав ані про мандати для ВПЦР, ані про можливість представництва від війська чи інших нецерковних інституцій. З огляду на це, можна визнати слушним припущення у спогадах Веніаміна (Федченкова)²¹ про «хитромудрість» посланця патріарха, який ще в грудні 1917-го закладав основи для усунення з Собору його організаторів та інших «неблагодійних», з погляду єпископату, осіб.

Так чи так, але формально до Києва планувалося запросити дуже багато учасників. На нашу думку, ця «гігантomanія» не випадкова і правила виборів спеціально «підганялися» Церковною радою для того, щоб отримати «вважаюче» представництво. Йшлося насамперед про те, щоб Всеукраїнський собор, на якому планувалося прийняти принципове рішення щодо автокефалії УПЦ, кількісно був більшим, ніж Всеросійський помісний собор. На останній, як відомо, зібралися 564 делегати²², і саме на цей «показник», як на мінімальний, й орієнтувалася ВПЦР. Не виключено також, що організатори прагнули зібрати для соборної праці приблизно стільки ж делегатів, скільки було у складі Української Центральної Ради (за різними оцінками – від 798 до 848)²³. Ймовірно, все це мало стати одним з доказів репрезентативності та авторитетності зібрання у легко передбачуваному випадку незгоди патріарха та Всеросійського помісного собору з відокремленням українських єпархій.

Своєю чергою, єпископат намагався запобігти реалізації цих планів та максимально «редукувати» кількість соборян, обмеживши представництво для осіб, обраних поза єпархіальними структурами.

Для представників «російської партії» можливість зібрати в Києві більше делегатів, ніж їх прибуло на Собор у Москві, виглядала абсурдною та протиприродною. Як заявив один з активістів цієї групи, Дмитро Скринченко: «Едва ли стоит говорить уже о том, что столь многолюдный собор, как украинский, если на него съедется даже 600–800 членов, окажется совершенно неработоспособным, и для кого нужен собор украинский в 600–800 членов, если даже Всероссийский собор состоит из меньшего числа членов?»²⁴.

Однак не лише небажаний символічний підтекст і прагнення уникнути ускладнень, пов'язаних з великим числом делегатів, турбували прихильників церковної єдності з РПЦ. Про це красномовно свідчать маніпуляції з кількісним складом Собору і, відповідно, кворумом, що відбулися під час II сесії. На перше пленарне засідання прибув 251 делегат, а за тиждень кількість учасників склала 478 осіб²⁵. Як впливає з голосування за головний документ, прийнятий на цій сесії («Положение о временном высшем управлении Православной церкви на Украине»), «російська» партія не могла розраховувати ані на 290 голосів, ані на 250²⁶, а отже, в «українській» партії, теоретично, була можливість блокувати голосування. Зменшення кількості учасників шляхом невизнання повноважень

делегатів від з'їзду військового духовенства, представників військових частин, виключення зі складу учасників 46 членів ВПЦР тощо сумарно зменшила чисельність соборян на 86 осіб і для кворуму вже було потрібно не більше 250–260 осіб. Зрозуміло, що з 128 соборян, які відмовилися голосувати за «Положение», далеко не всі були готові на радикальний крок (бойкотувати засідання). Декілька десятків «селяків» (так делегатів-селян назвав у своїх спогадах Веніамін (Федченков))²⁷, безперечно, можна було загітувати принаймні прибути до зали засідань, забезпечивши тим самим кворум.

На третій сесії, в якій взяли участь 374 делегати²⁸, «українська партія» втратила навіть гіпотетичну можливість впливати на роботу Собору. У документах самого зібрання зафіксовано, що вона складала 65–70 осіб (переважно з Київської, Подільської та Полтавської єпархій)²⁹, а отже, третину соборян, необхідних для легітимної діяльності, вдалося б зібрати й без цієї групи.

Варто підкреслити, що до дня відкриття осінньої сесії в Київ прибуло тільки 190 учасників Собору³⁰, тобто формально вона розпочалася за відсутності кворуму. Та це не викликало жодних зауважень з боку тих, котрі скаржилися патріарху на подібне порушення у січні.

Під час III сесії було здійснено спробу поставити остаточну «крапку» в питанні про порядок виборів на Собор і склад його учасників. Урядова комісія розробила «Положение о выборах на Всеукраинский церковный Собор». Як зазначалось у супровідній записці до цього документа, підписаній архієпископом Євлогієм (Георгієвським), нові правила мали забезпечити:

«а) полное представительство всех церковных элементов, но без громоздкости, без непосильных расходов на излишне большое представительство;

б) продуктивность трудов, соответствующий высокому достоинству и задачам Священного Поместного Собора и выявлению всех сторон и чаяний церковной жизни»³¹.

Згідно з цим документом, вибори на Всеукраїнський собор мали відбуватися за правилами, максимально наближеними до тих, що діяли під час виборів на Всеросійський собор 1917–1918 рр. На практиці це означало, що потенційна кількість делегатів не перевищувала б 500 осіб.

«Положение о выборах» соборяни затвердили на засіданні 29 листопада (12 грудня) 1918 р.³² Відповідні зміни було також внесено до соборного Статуту³³. Проте новий порядок планувався застосувати вже під час виборів на наступний Всеукраїнський собор.

Таким чином, можна стверджувати, що:

1) Хоча повний склад учасників Собору мав становити 850–870 осіб, у його роботі ніколи не брало участь більше ніж 430 осіб, а середня кількість учасників пленарних засідань складала 300 осіб, що лише трохи перевищувало необхідний кворум.

2) Наміри організаторів скликання Всеукраїнського собору залучити велику кількість учасників, насамперед шляхом надання представництва нецерковним організаціям, були викликані бажанням забезпечити перевагу для «української» партії під час розгляду основних питань – про автокефалію та українізацію.

3) Маніпуляції зі складом учасників під час II та III сесії, що їх здійснював єпископат та «російська» партія на Соборі, мали на меті нейтралізувати опонентів і створити ситуацію, за якої прихильники автокефалії втратили б навіть теоретичні шанси (через зрив кворуму) для блокування його роботи. Після вирішення проблеми де-факто (через усунення від участі в Соборі активістів ВПЦР та часткову ревізію результатів виборів за I сесію), її було залагоджено і де-юре – через внесення змін до Статуту Собору та прийняття нового «Положення про вибори на Всеукраїнський Собор».

- 1 Стародуб А. «Нічийний» Собор [1918 року] // Людина і світ. – 2001. – № 7. – С. 30–33.
- 2 Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року у спогадах його учасників // Болховітіновський щорічник. – К: НКПІКЗ; КЖД «Софія», 2009. – Вип. 2. – С. 139–144.
- 3 Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 130; Його ж. Автокефалія. Т. II. Нарис історії автокефальних церков. – К., 1999 (Репринт видання 1938 р.). – С. 459.
- 4 Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто: Укр. вид-во «Добра Книжка», 1959. – С. 19–20.
- 5 Евлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни. – М.: Московский Рабочий; Издательский отдел Всероссийского молодежного православного движения, 1994. – С. 283–285.
- 6 Вениамин (Федченков), митрополит. На рубеже двух эпох. – М.: Отчий дом, 1994. – С. 293–305.
- 7 Ульяновський В. Церква в українській державі 1917–1920 рр. Доба Центральної Ради. – К.: Либідь, 1997. – С. 147–169; Його ж. Церква в українській державі 1917–1920 рр. Доба Гетьманату Павла Скоропадського. – К.: Либідь, 1997. – С. 254–313.
- 8 У зверненні подано витяг з протоколу наради Союзу від 20 лютого (5 березня) 1918 р., а резолюцію на цьому документі патріарх поставив 24 березня (7 квітня) 1918 р.
- 9 Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 3431. – Оп. 1. – Д. 251. – Л. 81.
- 10 Там же.
- 11 Там же. – Л. 78.
- 12 Устав Поместного Собора / Устав Країнного Собору. – К.: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1918. – С. 14.
- 13 ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 1.
- 14 Хроніка // Вісті Всеукраїнського Православного собору. – 1918. – № 2. – С. 4.
- 15 Краткая летопись первого Всеукраинского церковного собора и его важнейшие постановления в январе и июне 1918 г. (с приложением переписки о высшем управлении православной церкви на Украине). – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1918. – С. 4.
- 16 Порядок виборів на Український Православний Собор // Вісті Всеукраїнського Православного собору. – 1918. – № 1. – С. 3.
- 17 ГАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Д. 251. – Л. 79.
- 18 ЦДАК. – Ф. 711 – Оп. 3. – Спр. 3996. – Арк. 9–10.
- 19 ГАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Д. 251. – Л. 38а.
- 20 ЦДАК. – Ф. 127. – Оп. 1054. – Спр. 166. – Арк. 2.
- 21 Вениамин (Федченков), митрополит. На рубеже двух эпох. – С. 298.

- 22 Священный Собор Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Обзор Деяний. Первая сессия. – М.: Изд-во Крутиц, подворья: Об-во любителей церков. истории, 2002. – С. 9.
- 23 Білокін С. Доля членів Центральної Ради в СССР // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 1 (622). – С. 14.
- 24 ЦДІАК України. – Ф. 167. – Оп. 1 – Спр. 798. – Арк. 38.
- 25 Ульяновский В. Церква в українській державі 1917–1920 рр. Доба Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 256; Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. – К., 2010. – С. 54.
- 26 «За» проголосували 213 учасників, 128 – «утримались» (ЦДАВО. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 73–74.
- 27 Вениамин (Федченков), митрополит. На рубеже двух эпох. – С. 300.
- 28 ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 7. – Арк. 61–68.
- 29 Там само. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 7.
- 30 Там само. – Арк. 5.
- 31 Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (далі – АРММ). – Sygn. RVI-6C.
- 32 Российский государственный исторический архив. – Ф. 796. – Оп. 445. – Д. 784. – Л. 115.
- 33 АРММ. – Sygn. RVI-6C; Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. – С. 76.

SUMMARY**Andriy Starodub****ON THE QUANTITATIVE COMPOSITION OF THE PARTICIPANTS
OF THE 1918 ALL-UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH COUNCIL (SOBOR)**

The paper addresses the problem of determining the number of participants of the 1918 All-Ukrainian Orthodox Church Council. Based on the wide range of archival sources installed is the difference between hypothetical and actual number of delegates, as well as the use of the factor «excessively» representation in the struggle between the «Ukrainian» and «Russian» faction at the Council.

Key words: 1918 All-Ukrainian Council (Sobor), Ukrainian Orthodox Church Council.

Ірина Преловська,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського
НАН України (м. Київ)*

**ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ПЕРШОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ УАПЦ
14–30 ЖОВТНЯ 1921 Р.**

Присвячено вивченню документів про скликання та проведення Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. на чолі з митрополитом Василем Липківським. Головну увагу звернуто на проблему пошуку, вивчення та публікації джерел, які стосуються проголошення автокефалії Української церкви.